

verband ook niet voorkomen. Er zijn meer van dergelijke op zich onbeduidende, maar wegens de brede uitwerking hinderlijke misverstanden. Niettemin biedt Sellin in de tekst en in de uitgebreide noten een schat aan informatie, ook voor de Nederlandse historicus. De structurele spanning maakt het boek zowel boeiend als vermoeiend voor de lezer.

J. Roelevink

L. van Bunge, *Johannes Bredenburg (1643-1691). Een Rotterdamse collegiant in de ban van Spinoza* (Dissertatie Rotterdam 1990; Rotterdam: Erasmus Universiteit, Faculteit der wijsbegeerte, 1990, 303 blz., f20,-).

In dit proefschrift van een filosoof wordt de allervroegste receptie van Spinoza's werk in het Rotterdamse collegiantenmilieu bestudeerd. De figuur van de wijnkoopman Johannes Bredenburg verpersoonlijkt eigenlijk de reactie van de vrijzinnige groep in Holland die ontvankelijk was voor de nieuwe opvattingen van Descartes en met belangstelling kennis nam van Spinoza's verwerking daarvan maar uiteindelijk terugschrok voor de gevolgen van diens filosofie voor de christelijke godsdienst. Zo heeft Bredenburg in zijn pamfletten en geschriften, waarvan de belangrijkste slechts door toedoen van zijn tegenstanders werden gepubliceerd om hem schade te berokkenen, langzaam in de jaren zeventig en tachtig de consequentie getrokken van zijn eigen aanvankelijke adhesie aan Spinoza's rationalisme en kwam hij in een persoonlijke crisis terecht. In een briefwisseling met de remonstrantse hoogleraar Van Limborch keerde hij tenslotte weer terug tot een niet rationalistische geloofsovertuiging en verwierp hij zijn eerdere opvattingen. Dit geschiedde gedurende de jaren van de zogenaamde Bredenburgse twisten, want al ging het bij deze tegenstellingen maar om kleine groepjes remonstranten, collegianten of schrijvende individuen de hoeveelheid schriftelijke *output* was indrukwekkend en de felheid waarmee sommigen zich uitten niet minder. Het lijkt erop dat Bredenburg niet alleen overeigen zieleheil bezorgd was maar ook beducht was voor de maatschappelijke uitwerking die de reputatie van atheïst te zijn tot gevolg kon hebben. Hij was geen Jarig Jelles die inderdaad aan zijn eigen standpunt gevolgtrekkingen verbond en kernpunten van de christelijke geloofsleer overboord zette.

Van Bunge heeft het niet makkelijk gehad met zijn onderwerp. Want in tegenstelling tot het Amsterdamse is er over het Rotterdamse collegiantencollege relatief weinig bekend en ook Bredenburgs leven kan niet goed worden gedocumenteerd. Daar komt bij naar Rosalie Colie het zo kernachtig in haar *Light and enlightenment* uitdrukte 'the Spinozan battle in Holland is incredibly complex and, on the whole, dishearteningly weak philosophically' en dat wordt door Van Bunge beaamd waar hij Bredenburgs argumentatie vergelijkt met die van zijn medebestrijders van het spinozisme. Eén keer komt hij zelfs tot de uitspraak dat diens alternatief voor Spinoza's redenering 'beslist een mislukking was' (121). Omdat er zo weinig materiaal over is heeft de auteur wijselijk voor een historiserende benadering gekozen, waarin de ontwikkeling in het denken van zijn hoofdpersoon wordt ingebed. Eerst geeft hij een uitvoerige uiteenzetting over de twisten in de Rotterdamse remonstrantse gemeente en de verhouding tot de collegianten. De principiële kwestie van verdraagzaamheid ten opzichte van hen die geen institutionele kerk wensten noch een verbod op het vrije profeteren was in de jaren vijftig een persoonlijke strijd geworden met beschuldigingen van socinianismeoveren weer. In 1671 publiceerde Bredenburg zijn eerste pamflet over deze zaak waarin de mogelijkheid van de vrije menselijke wil dientengevolge een grote rol speelde. Waar een ultieme rechter volgens hem in geloofszaken

ontbrak moest de cartesiaanse *recta ratio* de beslissing brengen. Van Bunge laat dan zien hoe Bredenburg zich steeds meer in de richting van een natuurlijke religie bewoog. Voor hem was de relatie tussen God en de mens vastgelegd in de wetten der natuur die de eeuwige waarheid bevatten. Een verplichting tot liefde over en weer sloot een vrije beslissing in deze uit. Bredenburg meende dat hij alleen door de cartesiaanse zekerheid als uitgangspunt te nemen het scepticisme dat een sociniaans standpunt met zich mee bracht kon overwinnen.

De publikatie van Spinoza's *Tractatus Theologico-Politicus* in 1670 was echter bijzonder compromitterend geweest voor de volgelingen van Descartes, want hier voerde volgens vrijwel iedereen een 'atheïst' het woord die zijn carrière was begonnen met een uiteenzetting van de principes van de Franse filosoof. Bredenburgs vijanden lieten niet af en hij dacht nu het probleem van de vrije wil te moeten duiden met behulp van het cartesiaanse principe van helderheid en inzichtelijkheid zonder in Spinoza's naturalistisch determinisme te vervallen. In 1675 kwam hij opnieuw tegen Spinoza in het geweer met een *Enervatio Tractatus Theologico-Politicus*. Van Bunes uitgebreide behandeling van dit werk ontleent haar belang aan het feit dat hij enerzijds kan vaststellen dat Bredenburg Spinoza's metafysica niet goed heeft begrepen (de volgelingen van Descartes trof vaak hetzelfde lot) anderzijds door de aannemelijke conclusie dat de koopman ongepubliceerde verhandelingen van Spinoza bij het schrijven tot zijn beschikking moet hebben gehad. Al ging Bredenburg er in dit tractaat vanuit dat indien filosofie en theologie elkaar tegenspreken de eerste voorrang krijgt, toch trachtte hij verder Spinoza's systeem filosofisch te ontcrachten. De crisis kwam echter toen Bredenburgs vijanden diens acht jaar oude *Wiskunstige demonstratie, dat alle verstandelijke werking noodzaakelijk is* in 1684 met commentaar voor het eerst uitgaven. In dit volgens Van Bunge zonder kennis van Spinoza's *Opera posthuma* (1677) tot stand gekomen werk legde Bredenburg de resultaten van zijn eigen verdere bezinning vast en die hield een aanvaarding van het determinisme in. Maar deze adhesie betekende een verwerping van het principe van de vrije wil en van Gods verrichten van wonderen. De enorme kritiek die losbarstte en Bredenburgs vergreidheid met zijn eigen collegiantse achtergrond deden hem nu toch terugkeren tot een soort fideïstische geloofsovertuiging, waarin de rede op het gebied van het geloof moet zwijgen.

Het is fascinerend deze ontwikkeling van Bredenburg te volgen. Minder fascinerend voor de niet filosofisch geschoolde is de bijzondere uitvoerigheid en de gecompliceerdheid van Van Bunes uiteenzettingen. Want het bovenstaande is een verregaand vereenvoudigde weergave van de stof die de auteur brengt, bovendien zonder diens opmerkingen over het al dan niet filosofisch geslaagd zijn van de teksten. Vreemd dat naast analyses hoe het gedachtengoed van de groten door de leerlingen wordt vervormd deze waarderungen kennelijk als een noodzaak worden gevoeld. Zou niet juist in het weergeven van de worsteling van de aan hun wereld gehechte 'kleinen' meer van de essentie van de tijd worden verduidelijkt dan in het telkens toetsen van hun werkzaamheden aan een soort eeuwige maatstaf? Maar dat is misschien slechts de opvatting van een ideeënhistoricus die voor de historiciteit van alle stemmen uit het verleden opteert.

E. O. G. Haitsma Mulier

J. I. Israel, ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the glorious revolution and its world impact* (Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1991, xv + 502 blz., £60.00, ISBN 0 521 39075 3).

De herdenking van de Glorious Revolution in 1988-1989 heeft tot een indrukwekkende stroom boeken en artikelen geleid. In dit tijdschrift is aan deze publikaties ruim aandacht besteed